

Holger Rosenkrantz, Arndt og Andreä.

Uortodokse strømninger i ortodoksiens tid.

Af **Jens G. Møller.**

Det billede, som pietismens forfattere tegnede af den lutherske ortodoksi, har lige til vore dage været det almindeligt anerkendte og er blevet reproduceret utallige gange: i det ortodokse tidsrum samlede al interesse sig om den rene lære og polemikken mod anderledes troende, mens det kristne liv forsømtes eller i alt fald henvistes til andenpladsen. Ortodoksiens tid er derfor først og fremmest ensretningens og den rene læres, stridsskrifternes og de gigantiske dogmatikkers tid. Nærværende artikel skal imidlertid prøve at give et indtryk af, at dette billede kun dækker den halve sandhed, og at der i virkeligheden fandtes utallige åndelige strømninger og bevægelser i hin ensretningens tid. Vort tema er en episode fra begyndelsen af 1620'erne, som har en vis interesse for dansk kirkehistorie, fordi den lærde Holger Rosenkrantz var stærkt indblandet. — Episoden er tidligere blevet behandlet af J. Oskar Andersen i bogen om Holger Rosenkrantz¹, men J. O. A. har misforstået eller overset adskilligt, som derfor her skal meddeles til sagens nærmere belysning.

I 1621 udkom i Goslar et anonymt latinsk skrift med titlen: *Den pseudoevangeliske uretfærdigheds mysterium, det er: en apologetisk dissertation for afdøde Johan Arndts lære ... mod nogle pseudoevangeliske centaurer og deres sofistiske*

¹) P. 254 ff. og 263 f.

*teologi*². Den anonyme forfatter var en ung tysk læge ved navn *Melchior Breler*³, som kort tid efter blev ansat hos *hertug August den yngre* af Wolfenbüttel-Braunschweig, en fyrste som udmærkede sig ved stor interesse for tidens åndelige strømninger og reformtanker. Det opsigtsvækkende var nu, at Breler dedicerede sin bog — endda på titelbladet — til *Holger Rosenkrantz*.

Bogens forhistoriske er den, at *Johan Arndt*⁴ i sine indflydelsesrige skrifter, bl. a. de berømte 4 (senere 6) bøger *vom wahren Christentum* stærkt havde understreget helliggørelsens nødvendighed. Samtidig nærede Arndt stor kærlighed til de middelalderlige mystikere (han udgav selv en række af dem), og han kom iøvrigt også for skade at citere den protestantiske mystiker *Valentin Weigel*⁵. Det ene med det andet bevirkede, at der i visse kredse blev rettet voldsomme angreb på Arndt og hans formodede kætterske opfattelse. Arndt blev — med større eller mindre ret — beskyldt for at være weigelianer, rosencreutzer og meget andet. Alt efter det princip, som Johan Gerhard formulerede således:

»Qui studium hoc aevo pietatis graviter urget,
Et sophias partem tractat unquam sacrae,
Ille Rosaecrucius vel Weigelianus habetur,
Et nota turpis ei scribitur hereseos«⁶.

²) *Mysterium Iniquitatis Pseudoevangelicæ: Hoc est: Dissertatio Apologetica Pro Doctrina Beati Joannis Arndt, . . . Adversus Centauros Quosdam Pseudoevangelicos et sophisticam illorum Theologiam*. Det kgl. bibliotek besidder to eksemplarer med let varierende udstyr og tryk.

³) Se om ham, Møller, *Cimbria literata* II, p. 24 ff.

⁴) Død 1621 i Celle som superintendent i fyrstendømmet Lüneburg.

⁵) Død 1588. Hans skrifter tryktes første gang 1609 ff., men cirkulerede i afskrifter forinden.

⁶) Citeret efter A. Israel, *Valentin Weigels Leben und Schriften*, Zschöpan, 1888, p. 30.

Her tog nu blandt andre Breler forsvaret op og dedicerer sin bog til Rosenkrantz med en fortale, hvori han taler om de ugudelige tider, som er sådan, at mens det en gang var Arndt (eller Jesus, formuleringen er bevidst dobbelttydig), som drev kræmmerne ud af templet, så har evangeliekræmmerne nu drevet Arndt (eller Jesus) ud. Og årsagen er den gammelkendte: kætteri. *Det* er den forbrydelse, som farisæere og hyklere og pseudoevangelister (altid) pønser på⁷. Og Breler henvender sig direkte til Rosenkrantz: »Du, den lærdeste blandt de ædleste, den ædleste blandt de lærde og blandt begge den bedste, har i mange år kendt deres (farisæernes og hyklernes) sande jeg (genium); du blander slangen med duen og videnskaben med livet således, at du alene er den værdige, som jeg kan anbefale denne Kristi sag. Han (Kristus), som du nu — hvad jeg ikke skal påminde dig om — fornemmelig bør beskytte ved dine skrifter, som ikke længere bør holdes tilbage, og endvidere, som du har gjort det hidtil, ved forbillede og liv«. Breler fortsætter: »... du har heller ikke skjult hverken over for Arndt eller mig, hvormeget du skylder ham (Arndt). At en mand, som er meget kyndig i de guddommelige ting, alene ved læsning af Arndt pludselig er blevet befriet fra en åndelig nedtrykthed (tristitia), som ikke læsningen af nogen teolog, ingen samtale kunne sprede, det er ikke hans, men Kristi ros, men det er din (ros), at du senere har villet drage til ham (Arndt) på en lang rejse, har villet tale med ham og ære ham ...«.

Denne dedikation bevirkede nu, at Rosenkrantz — som tidligere Arndt — fik ry for at være weigelianer, rosencreutzer o.s.v., og ovenikøbet blev han skarpt angrebet af sin tidligere mentor og ven, den tyske teolog *Daniel Cramer*. For at rense sig skrev Rosenkrantz da i 1622/23 et langt apologetisk brev til Cramer, der — som næsten alle Rosenkrantz' skrifter — er beregnet på offentliggørelse gennem

⁷) Sml. J. Oskar Andersens unøjagtige referat p. 254!

afskrifter⁸. Heri afviser han blankt beskyldningerne for at være rosencreutzer eller weigelianer — socinianerne dedicerede en katekisme til det teologiske fakultet i Wittenberg, men deraf kan man da ikke slutte, at Wittenberg er soci-niansk⁹. Iøvrigt forholder det sig således med hans bekendtskab med Breler:

Rosenkrantz var først blevet gjort opmærksom på ham gennem hertug Ulriks råd, *Theodor Bussius*, og havde derefter tilfældigt truffet ham på en kro i Holsten under en gesandtskabsrejse i 1620. Han havde ikke haft noget at udsætte på ham, men på den anden side heller ikke givet ham anledning til at dedicere sig forsvarsskriftet for Arndt, selvom Breler af deres samtale havde kunnet forstå, at han, Holger Rosenkrantz, havde elsket Arndt fra det øjeblik, han i sit logi havde fået besøg af ham under en Tysklandsrejse i 1616. — Endelig havde Rosenkrantz dagen efter samtalen i kroen, en søndag, slået følge med Breler og underholdt sig med ham i nogle timer. Rosenkrantz gør altså rede for disse forhold og fralægger sig ethvert ansvar for Brelers bog. Iøvrigt mener han ikke, at Breler bør regnes til weigelianerne, omend der kan rettes alvorlige indvendinger mod hans bog, først og fremmest p. gr. a. dens uforsonlige tone. Og trods sin sympati for Arndt har Rosenkrantz også meget at udsætte på dennes skrifter¹⁰.

Så vidt Rosenkrantz selv. Men vi kan hente yderligere oplysninger vedrørende mødet med Breler og de forskellige implicerede personer fra vore kilder: Hvem var nu for det første Bussius? Theodor Bussius var hofråd hos den danske hertug Ulrik og havde truffet Rosenkrantz under en af dennes tidligere gesandtskabsrejser — Rosenkrantz var jo rigsråd — i 1619. Det fremgår af hans breve til Rosen-

⁸) Der eksisterer nu i hvert fald to. Her er benyttet den i Ny kgl. samling, 1378, som fylder 178 foliosider.

⁹) Brevet til Cramer p. 8(—9).

¹⁰) Ibid. p. 9—17.

krantz, at han var »arndtianer«¹¹, og det samme gjaldt hans bror lægen Georg Bussius¹². Meget naturligt tog han sig af en meningsfælle, Breler, og anbefalede ham til Braunschweigs kansler¹³, hvilket formodentlig har bevirket hans ansættelse hos hertug August¹⁴. Bussius kunne så meget des lettere gøre sin indflydelse gældende i Braunschweig, som han — foruden at være hertug Ulriks råd — også var hofråd hos hertug August¹⁵.

I redegørelsen for sit tilfældige møde med Breler fortæller Holger Rosenkrantz i brevet til Cramer, at han første gang hørte Breler tale, »injecta, ni fallor, a Bibliopola Hamburgensi Michaelae Heringio, Tauleri a se brevi publicis typis sub meo nomine denuo describendi mentione . . .«¹⁶ J. Oskar Andersen har i farten refereret stedet således: »Den gang blev det sagt ham, at Breler ville udgive et forsvar for Arndt og dedicere ham bogen«¹⁷. Men her er jo tale om en udgave af *Tauler* (Taulerus), den berømte middelalderlige tyske mystiker og forfatter til en postille, som gennem tiderne har været søgt opbyggelseslitteratur. Denne udgave skulle altså besørges af en hamburgensisk boghandler, *Hering*, under Rosenkrantz' navn. — Bogen findes på det kgl. bibliotek og er en stor folioudgave af Taulers postille, *Theologia Deutsch* og Thomas a Kempis' »Kristi efterfølgelse«, udgivet i Hamburg 1621 af Michael Hering og dediceret til Albrecht Skeel, Gerhard Rantzau, Ditlev Rantzau og — Holger Rosenkrantz! — Bogen er forsynet med udaterede fortællinger af Johan Arndt (som

¹¹) »Breve til og fra Holger Rosenkrantz« i *Kirkehist. Saml.* 3. Række, b. VI, nr. 73.

¹²) Jfr. slutningen af Morsius' nedenfor nævnte brev.

¹³) J. Oskar Andersen, p. 255, note 2.

¹⁴) Endnu i 1622 synes han ikke i tjeneste hos hertug August, jfr. dedikationen i nedennævnte »*Vindiciæ*«.

¹⁵) Jfr. artiklen om ham i *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udgave.

¹⁶) Brevet til Cramer p. 9 f.

¹⁷) P. 255.

tidligere havde udgivet de pågældende skrifter) og Luther, og den synes ikke at have noget med Breler at gøre.

I dedikationen, som er dateret 1. januar 1621, skriver Hering selv bl. a.: »Und weil ich Woledle/Gestrenge/Ehrenveste und Manhaffte/ Grossgünstige Junckherrn/ gebietende Herrn/ vorm Jahr/ auff dem Fürstlichen Residentz hause Gottorff in Holstein/ solch mein vornehmen der postill (nemlig at udgive den påny) Ewer E. E. E. E. G. G. G. G. zum theil eröffnet/ haben daran dieselben ein sonders gefallen getragen/ worauff ich desto freudiger mit dem Druck fortgefahren . . .«, så dedicerer Hering nu bogen til disse fire.

Om den rejse i 1620, hvorunder Rosenkrantz altså havde truffet både Hering og Breler, er vi vel informerede¹⁸. I egenskab af rigsråder skulle Skeel og Rosenkrantz forhandle med hertugen af Gottorp i følgende indviklede sag: Både hertugen og Christian IV ønskede at hævde deres stilling over for Hamburg. Som et middel hertil ville Chr. IV have sin søn Frederik indsat som »koadjutor« i ærkestiftet Bremen, men de samme planer havde den gottorpske Hertug — der iøvrigt var en nevø af stiftets indehaver — for sin søn¹⁹. — Gert (eller Gerhard) Rantzau, som var statholder i hertugdømmerne²⁰, og Ditlev Rantzau, som var landråd sammesteds²¹, er formodentlig de to holstenere, som skulle ledsage Skeel og Rosenkrantz på færd²². Og under forhandlingerne med hertug Frederik på slottet i Gottorp har disse fire mænd da truffet Hering, og senere har Rosenkrantz igen været sammen med ham i den kro, hvor også Breler overnattede.

¹⁸) Jfr. allerede J. Oskar Andersen p. 164.

¹⁹) Kr. Erslev, *Rigsraad og Stændermøder i Kristian IV's Tid* I, 1883—85, p. 306 f. Jfr. *Sønderjyllands Historie* III, 1940, p. 13. (Johanne Skovgaard). — Forresten trak Chr. IV som bekendt det længste strål

²⁰) Se *Dansk Biografisk Leksikon* 2. udg.

²¹) Se *Dansk Biografisk Leksikon* 1. udg.

²²) Jfr. Erslev, op. cit., p. 306.

Den ydre ramme for Rosenkrantz' møde med Breler er således fuldt oplyst og Rosenkrantz' egne forklaringer verificerede. Men det virker nu påfaldende, at kernen i Brelers dedikation, omtalen af den hjælp, som Holger Rosenkrantz skal have fået ved at læse Arndt, berører Holger slet ikke i sit brev til Cramer. Kan det da tænkes, at Rosenkrantz har modtaget en impuls fra Arndt (hvem han altså har truffet personligt og været i inddirekte forbindelse med), som han forbigår eller glemmer, men som han har nævnt for Breler? Et sikkert svar kan ikke gives, men det er i hvert fald ikke umuligt af kronologiske grunde²³. Rosenkrantz' vækkelse kan med sikkerhed dateres til omkring 1598 eller 99. Men allerede i 1597 havde Arndt udgivet *Theologia Deutsch* med et forord, hvori han drager til felts mod sin samtids »theologia disputatrix, verbosa, ventosa, et contentiosa« — og sådanne udfald kan nok tænkes at have sat gang i Rosenkrantz, som i sin ungdom havde optrådt som en disputator for herren. I dette forord havde Rosenkrantz også kunnet læse: »Wo wir nicht rechte Busse thun werden/ so wird Gott die reine lehre von vns nemen/ vnd wann wir gleich in den Streitbüchern vnnd disputationibus sessen biss vber die orhren«. For Rosenkrantz — som for så mange andre — var tidens disputeresyge blevet den store anfægtelse, og ganske på linie med Arndt taler han i brevet til Cramer (hvor han skildrer sin åndelige udvikling) om, at det er en gammel klage i kristenheden, at mens alle kalder sig kristne, så er det så få, som viser et hjerte og sind, som er påvirket af erkendelsen af Kristus og kærligheden til ham, mens man derimod disputerer om, ja »sønderriver« alt, hvad i skriften er overleveret til frelse²⁴. Men Arndt lader ud fra denne iagttagelse dogmatikken ligge og koncentrerer sig om det kristne liv: »Dann die Erkenntniss Christi stehet mehr in praxi in der vbungen

²³) Som hævdet af J. Oskar Andersen p. 149.

²⁴) Brevet til Cramer, p. 59 f.

der Christlichen Tungenden/ vnd früchten des Geistes dann in der wissenschaft (sic) vnd theorica«²⁵. Rosenkrantz, derimod, ser redningen i en fornyelse af *læren* på skriftens grund — og heri adskiller han sig fra Arndt såvel som fra tidens øvrige reformortodokse. Men det er meget vel tænkeligt, at Arndts forord kan have influeret Rosenkrantz' »vækkelse«. En antydning af, at det forholder sig således, tør man måske se deri, at netop Breler, som skrev om Arndts betydning for Rosenkrantz, vidt og bredt citerer forordet fra 1597 i sit andet (nedenfor omtalte) skrift.

Det ses, at Rosenkrantz — vel at taktiske grunde — går så let hen over sit forhold til Arndt og kredsen om ham, at han kun nævner sit møde med Arndt i 1616, som jo ikke lod sig bortforklare. Man kunne da tænke sig, at der også lå et reelt indhold bag beskyldningerne for rosencreutzeri og wiegelinanisme, som Rosenkrantz ikke vil komme ind på.

Weigelianer har Holger Rosenkrantz nu ikke været. Vel genfindes den samme frontstilling (f. eks. over for ortodoksiens lære om den tilregnede retfærdighed, *justitia imputata*) undertiden i både Rosenkrantz' og Weigels skrifter. Men Weigels lære om det indre ord, hvorefter også skriften skal tolkes, er Rosenkrantz fuldstændig fremmed. Rosenkrantz var — og ville være — skrifteolog, ikke mystiker.

Men har Rosenkrantz da været medlem af rosencreutzerernes »ældgamle broderskab«? Heller ikke det, af den simple grund, at rosencreutzerne aldrig har eksisteret. Både deres berømmelse og deres eksistens skylder de nogle skrifter af den württembergiske teolog, *Johan Valentin Andreä*²⁶, fra 1614 og 15. I disse skrifter havde Andreä foregivet eksistensen af et 200 år gammelt broderskab, som ville reformere »det menneskelige og det guddomme-

²⁵) Alle citaterne er hentet fra en udgave, som kom i Magdeburg 1605. Det forord, som er trykt hos Hering, er noget forkortet.

²⁶) Død 1654. Om ham, se Hölschers artikel i *Realencyklopädie für protestantische Theologie*, 3. udgave.

lige» på et pansofistisk grundlag: natur og bibel stemmer overens. Hele historien serveredes i en fantastisk-mystisk iklædning, og den vakte enorm opsigt i datiden. »Überall wurde von geheimen Brüderschaften gefabelt«²⁷. Men Andreä, som iøvrigt var ven og beundrer af Arndt, nøjedes ikke med at holde offentligheden for nar. Han søgte selv flere gange at danne et *kristent* broderskab, et *societas christiana*, som skulle råde bod på tidens brøst, en art kristen udformning af rosencreutzernes foregivne broderskab. Han siger senere selv om formålet: »Mein Ziel war, Christum wieder an seinen Ort zu stellen, nachdem ich die alten religiösen wie literarischen Götzenbilder zerbrach«²⁸. Blandt de mænd, som var udset til at deltage i broderskabet træffer vi på Arndt, Johan Gerhard og medicineren Daniel Sennert — alle tre mænd, med hvem Rosenkrantz stod i forbindelse²⁹.

I 30-årskrigen virvar lod planerne sig ikke føre igennem, selvom Andreä endnu i 1628 fik oprettet et *societas christiana* (nu på et snævert konfessionelt grundlag), men et par af de skrifter, hvori han i 1620 skildrede selskabets ideelle indretning, er siden blevet genfundet³⁰. Det drejer sig om *Christianae Societatis Imago* og *Christiani Amoris Dextera porrecta*. Som selskabets *scopus* »i kort sammenfatning« angives, »at efterligne og fremstille vor Frelzers lære og sæder med mund, hjerte, ord og gerning«³¹. Broderskabets leder skal være en vis from og klog tysk fyrste — der tænkes på Hertug August af Braunschweig, som An-

²⁷) W.-E. Peuckert, *Die Rosenkreutzer*, Jena 1928, p. 179.

²⁸) Peuckert, op. cit. p. 187.

²⁹) Et brev fra Rosenkrantz til Sennert i *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. Række, VI, p. 71 f. Ifølge *regnskabsbogen* p. 53 (Udg. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litt., 1955) får Sennert i 1631 tilsendt 100 rigsdaler.

³⁰) Fundet først i engelske oversættelser og dernæst latinske afskrifter og publiceret i begge skikkelser af G. H. Turnbull i *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 73 og 74 (1954 og 55).

³¹) Op. cit. 73, p. 418 (Imago).

dreä brevvekslede livligt med. Ved sin side skal lederen have et råd på tolv medlemmer, hver med sine særlige opgaver. En af dem er »teologen«, og han omtales således:

»Altså har teologen biblen, som han tror (rummer) ikke blot religionens fundament, men al visdoms, klogskabs og magts dyb på een gang og indbegrebet af denne verden. I den finder han Kristus, vort midtpunkt og sandhedens og godhedens fyrste, som vi skal formes efter, hvis ikke alt vort skal vakle Således bliver biblen for os, fra at være genstand for stridigheder og rustkammer for disputeren, troens ark, bønnernes helligdom, kærlighedens scepter, mysteriernes forråds-kammer, alle dyders skole, visdommens skueplads«³².

Man ser, at det pansofistiske drag, de angivne rosencreutzers kendemærke, stadig er tydeligt: biblen er ikke blot religionens fundament, men rummer i sig al verdens visdom, »indbegrebet af denne verden«. Men samtidig finder vi her, som hos Arndt og Rosenkrantz, at vi skal *formes efter* Kristus, og ordene om biblen, som skal ophøre med at være genstand for disputeren og i stedet blive en troens ark for os, er som talt ud af Rosenkrantz' hjerte.

Hvis Rosenkrantz da har haft sympati for rosencreutzeroerne, så har det nok været for Andreäs kristne udformning af sin ungdoms litterære falskneri. Men som vi skal se, har de tyske anklagere ikke haft helt uret i at kalde den lærde Holger for rosencreutzer, heller ikke selvom de jo dermed tænkte på rosencreutzernes pansofistiske broderskab.

I 1617 fik Holger Rosenkrantz et brev fra *Joachim Morsius*, en omvandrende litterat, som stammede fra Hamburg, hvori Morsius udtrykte ønske om at måtte blive

³²) Op. cit. 73, p. 421, (Imago). Teksten synes ikke helt klar, i hvert fald har den engelske oversættelse fordrejet meningen, op. cit. 74, p. 156.

optaget blandt Rosenkrantz' klienter³³. Denne Morsius var hele sit liv optaget af tidens reformplaner, de være sig naturfilosofiske eller teologiske, og på alle sine rejser var det hans lidenskab at træde i forbindelse med hemmelige broderskaber, først og fremmest rosencreutzernes. Han udgav således i 1616 en skrivelse, stilet til rosencreutzernes selskab, hvori han tryglede om en sammenkomst³⁴! Som et minde om hans rejser foreligger det såkaldte *Album Morsianum*, hvori Morsius har ladet sine bekendtskaber skrive, og hvori han har samlet meget materiale til belysning af tiden og dens reformtanker. Desværre er Albummet bortkommet i forbindelse med begivenhederne under anden verdenskrig³⁵, men i Schneiders bog er opført en alfabetisk liste over de mænd, som har skrevet i albummet, hvorved det er muligt at rekonstruere Morsius' rejser og danne sig et billede af hans bekendtskabskreds³⁶. Vi kan således se, at han i 1617 opholdt sig i København, hvor bl. a. Caspar Bartholin, Brochmand og Resen — alle venner af Rosenkrantz — har skrevet i albummet og sikkert henledt hans opmærksomhed på Rosenkrantz³⁷. I København så lidt som andet steds fandt Morsius rosencreutzere, men hans utrættelige søgen bragte ham i kontakt med ikke alene en lang række af de mænd, som excellerede i naturfilosofi og mysticisme (f. eks. Jakob Böhme og dennes elev Frankenberg), men også med reformteologer som Arndt og deres velyndere (f. eks. den flere gange omtalte hertug August af Braunschweig). Endelig nåede han i 1629 til Andreä i Württemberg, og her fandt han noget af det, han søgte. Der er bevaret et brev fra 1643, i hvilket Morsius bl. a.

³³) Brevet i *Kirkehist. Saml.*, 3. Række VI, p. 757 ff. Om Morsius, se H. Schneider, *Joachim Morsius und sein Kreis*, Lübeck 1929.

³⁴) Schneider, op. cit. p. 31 f.

³⁵) Efter velvillig meddelse fra Bibliothek der Hansestadt Lübeck i brev af 22. jan. 1963.

³⁶) Op. cit. p. 79 ff.

³⁷) Selv henviser Morsius i brevet til bl. a. Daniel Cramer!

fortæller om resultatet af besøget hos Andreaä³⁸. Andreaäs societas behagede Morsius i den grad, at han ville bruge alle sine penge og alle sine optegnelser om hemmelige ting (collecta arcana) på dette eller et lignende foretagende. Morsius fortæller videre, at han af Andreaä fik foræret tolv eksemplarer af de ovennævnte skrifter, Imago og Dextera porrecta, »die ich folgender Gestalt distribuiert habe« — og her følger så en liste over tolv mænd, som Morsius (eller Andreaä) åbenbart har ment, ville være interesserede³⁹. På førstepladsen blandt dem nævnes hertug August nok en gang, og det femte eksemplar er blevet givet til:

»Illustis quondam Senator Regni Danici ac Regis Consiliarius, Oligerus Rosencrantzius, qui quanti hoc sanctum institutum fecerit, peculiari libro testatus, cujus procul dubio apud filios et Henricum Ernesti Ms. exemplar extabit«.

Altså: Rosenkrantz har fundet stort behag i disse planer og bevidnet det i en bog, som skulle findes i manuskript hos hans sønner eller Henrik Ernst⁴⁰. Desværre kendes dette manuskript ikke længere, vi kan ikke vide, hvorledes Rosenkrantz har vurderet Andreaäs projekt, men at han har fundet behag i det, kan efter det ovenfor citerede ikke undre. Morsius selv har øjensynligt ment, at Rosenkrantz delte hans interesser for pansofi og naturfilosofi, og han har opfattet Andreaäs skrifter som udtryk for sådant. I 1626 havde Morsius som formidler tilbudt Rosenkrantz nogle bøger, som indeholdt »verdens højeste videnskaber« og ligeledes tilbudt ham nogle »secretissima arcana universa«⁴¹. Og i hvilken stemning Morsius har overrakt

³⁸) Brevet er trykt forskellige steder, her citeres efter Schneider, op. cit. p. 57 ff.

³⁹) Hele brevet vrimler iøvrigt med navne på naturfilosoffer og reformteologer.

⁴⁰) Professor i Sorø og discipel af Rosenkrantz.

⁴¹) Afskrift af brevet i Ny kgl. Samling 1291, 4to, p. 115.

et af Andreäs skrifter til Rosenkrantz fremgår af hans afsluttende ønske i brevet om, at han selv måtte få bare sidstepladsen blandt et sådant broderskabs »vandringsmænd, forskere og samlere af oldtidens mindesmærker og *naturens hemmeligheder* ...«⁴². — Hvornår Morsius overrakte skriftet, ved vi ikke, men måske i okt. 1632, da Rosenkrantz skrev i hans album.

Med udgangspunkt i Brelers dedikation har vi nu fremdraget forskelligt, som belyser den stilling Holger Rosenkrantz omkring 1620 indtog (eller kunne have indtaget) til en række af tidens åndelige bevægelser. Fra bekendtskabet med Breler til bekendtskabet med Morsius ser vi ham i stadig kontakt med alt, hvad der rørte sig bagved eller uden om den rene lære⁴³. Og det er ganske klart, at i begyndelsen af det syttende århundrede har reformortodoksien i alle sine facetter haft sine fornemste tyske repræsentanter i Arndt og Andreä, men herhjemme i Holger Rosenkrantz⁴⁴.

Til slut skal det nævnes, at en hamburgensisk teolog angreb Brelers bog, og også han dedicerede sit værk til Holger Rosenkrantz. Men Breler lod sig ikke slå ud. Han skrev rask væk et svar på 1000 sider, som udkom i 1622 under titlen *Vindiciæ Pro Mystério Iniquitatis Pseudoevangelicæ/ Adversus Pseudoevangelicum Declamatorem et Postillatorem Hamburgensem*. Men nu var han dog blevet så klog af skade, at han ikke dedicerede skriftet til Holger Rosenkrantz, men til ... hertug August den yngre af Braunschweig!

⁴²) Schneider, op. cit. p. 60.

⁴³) Breler og Morsius kendte iøvrigt hinanden, se citatet fra et brev fra socinianeren Ruarus i *Cimbria literata* II, p. 125.

⁴⁴) En sammenligning med hertug August halter derimod, fordi Rosenkrantz ikke bare optrådte som mæcen, men ved sine skrifter tog aktivt del i reformforsøgene.